

LETT- ÉS ÉSZTORSZÁG ZSIDÓ LAKOSSÁGA A XVI-TÓL A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉIG TERJEDŐ IDŐSZAKBAN

(Etnodemográfiai vázlat).

(Evrejszkoe naszelenie Latvii i Észtonii v XVI – pervoj polovine XX v. Opüt étnodemograficseszkiego iszszledovanija. In: Malüe i diszpersznuie étnicseszkie gruppü v evropejszkoj csaszti SzSzSzR. Red. I. I. Krupnik. Moszkva, 1985, 70–83.)

Ebben a tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy rekonstruáljuk a mai Észt- és Lettország területén a zsidó lakosság kialakulásának, etnodemográfiai fejlődésének és széttelepülésének jellegét és történetét: az ideköltözők első csoportjának megjelenésétől a II. világháború tragikus eseményéig.

Találkozhatunk olyan véleménnyel, amely szerint Észtország és Lettország területén (amely a 13–16. században Livónia néven volt ismert) a zsidó lakosság már a 14. sz. második felében megjelent.¹ Ez azonban aligha hihető az ott uralkodó vallási türelmetlenség miatt. Valószínűbb, hogy a 14. sz. és a 16. sz. első fele közötti, a livóniai zsidókra vonatkozó adatokat a Németországból, Litvániából és Lengyelországból alkalmoszerűen, a helyi kereskedelmi központokba érkező kereskedőkkel hozhatjuk összefüggésbe.² Minden bizonnyal ez a helyzet jellemezte a 16. sz. második felét is, amikor Livónia területén Lengyelország és Svédország osztozott. A 16. sz. utolsó harmadában kezdenek zsidók betelepülni Livóniának Lengyelországhoz került részébe: a Kurlandi hercegségbe, a Kurlandi püspökségbe, Latgaliába és Livlandra. Bár ez utóbbit, miután Livland 1621-ben a Svéd Királysághoz került, ahova tilos volt zsidóknak betelepülni, el kellett hagyniuk.

Különbözőképpen alakultak a zsidók betelepülésének a feltételei Livónia fennmaradó, Lengyelországhoz csatolt részén is. A Kurlandi hercegségben például nem kaptak jogot az állandó otthagásra és letelepedniük csak egyes, úgynevezett „ortalomba fogadott” zsidó családoknak sikerült.³ Nehézségeik adódtak a zsidóknak a Kurlandi püspökségbe (1617-től Pilteni terület) való betelepülés során is. Ennek ellenére a 16. sz. végén Ajzputeban (Hasepat) poroszországi⁴, Pilteneben pedig litvániai zsidók telepedtek meg. A zsidók letelepedése egyedül Latgaliában nem ütközött adminisztratív korlátokba. A 17. sz. közepéig azonban az ide irányuló bevándorlás jelentéktelen maradt. Mindennek eredményeképpen a 17. sz. közepén a mai Lettország területét tekintve feltehetően csak néhány száz zsidó élt.

A 17. sz. második felében a helyzet gyökeresen megváltozott. Azaz, míg korábban Lettországba lényegében csak egyes családok költöztek, addig 1650 után néhány tucat családot összefogó csoportok figyelhetők meg. Ez egyenes következménye volt annak, hogy a Rzecz-Pospolita (Lengyelország) kozák felkelésektől és harci cselekményektől dúlt déli és keleti körzeteiből tömegesen vándoroltak el a zsidók. A kitelepülők főként Latgaliában, részben pedig a Pilteni területen és a Kurlandi hercegségben telepedtek le.

A 18. században a zsidók Lettországba való betelepülése még nagyobb arányúvá vált. Ahogy korábban is, sok minden a zsidó lakosságnak az adott adminisztratív egységeken

belüli konkrét jogi státusától függött. Így például a Kurlandi hercegségben a szabad bevándorlás és az erőszakos kitelepítés időszakai váltakoztak, ami az ottani zsidók számának erős ingadozásához vezetett. A Pilteni területen a zsidó lakosság növekedési üteme viszonylag lassú volt Piltene kereskedelmi súlyának csökkenése következtében. Livlandon, amelyet Esztlalddal együtt 1710-ben Oroszországhoz csatoltak, az állandó zsidó lakosság csak az 1670-es évektől jelent meg, amikor Rigában, néhány Kurlandról és Németországból érkezett család letelepedését engedélyezték. Ezenkívül 1785 után, Kurlandról és Belorussziából bevándorolt zsidók egy csoportja telepedett le Slokban.

A bevándorlókat leginkább vonzó központ a 18. században is Latgalia maradt. Ide igyekeztek Litvánia, Belorusszia és a Kurlandi hercegség áttelepülői. Latgalia falusi körzeteiben élő zsidók számának növekedésével egyidőben a kereskedelmi és manufaktúráközpontokban, Daugavpilsben, Krustpilsben, Kraslavban, Griveben és Viskiben való koncentrálódásuk is megtörténik. 1766-ban a latgaliai zsidók száma kb. 3,6 ezer volt.⁵ A Pilteni területen és a Kurlandi hercegségben a közvetett adatok tanúsága szerint még kb. 1,4 ezernyi élhettek⁶ (főként Ajzputeban és Pilteneben). Az ezt követő években Lettország zsidó lakosságának a száma tovább nőtt. 1787-ben Latgáliában, amelyet a Rzecz-Pospolita első felosztása (1772) után Oroszországhoz csatoltak már 7 ezer zsidót számláltak meg.⁷ Később azonban ennek kb. a fele Kurlandba települt át, mert Oroszországban kampányt folytattak, hogy a falvakból a kereskedő és a kispolgári kategóriába tartozó zsidókat városokba és stetlekbe telepítsék.

1795-ben Kurlandnak Oroszországhoz (Rzecz-Pospolita harmadik felosztása) csatolásával Lettország egész mai területe az Orosz Birodalom része lett. Ezen a területen ebben az időben több, mint 13,3 ezer zsidó élt (2. tábl.). Számuk ennyire dinamikus növekedése a 18. sz. folyamán nem csak a bevándorlással, hanem a késő középkorban az egész kelet-európai zsidóságot jellemző magas természetes szaporodással is magyarázható. A rendelkezésre álló becslések szerint a 16–18. században e körben a születési arányszám 55–60%, a halálozási 35–40%, a természetes szaporulat pedig 20% körül mozgott.⁸ E korszakban a születések e magas arányát az általános connubialitás és a magas termékenység magyarázza. Így például Kurlandon a 18. sz. végén a zsidó asszonyoknak csaknem 80%-a 19 éves koráig megszülte az első gyermekét, 20%-uk pedig már 17 évesen.⁹ Az összehasonlítás kedvéért: a 15–19 éves észt nőknek 1782-ben csak 1,2%-a volt férjénél,¹⁰ a születési arányszám a 18. sz. végén 41,7%, a halálozási 30,2% volt, a természetes szaporulat pedig 11,5%.¹¹

Az 1790-es évek elején elkezdődött Oroszországban a hirhede „zsidó letelepedési övezet” jogi kialakítása. Megjelenése a legközvetlenebbül érintette a lettországi és az észtsországi zsidó lakosság életének gyakorlatilag minden mozzanatát. Több, mint egy évszázadra konzerválta a 17–18. században létrejött különbséget egyrészt Latgalia, másrészt Kurland, Livföld és Észtország között.¹² Míg Latgalia lakói etnikailag a litván–belorusz kormányzóságok ún. „litvak”-jaihoz maradtak közel, addig Lettország és Észtország fennmaradó zsidó lakossága a 19. sz. folyamán a kelet-európai askenáziaikon belül külön etnográfiai csoportot alkotott. A 19. században ezt a csoportot mint „kurlandiakat”, később, mint „balti zsidókat” tartották számon. A „kurlandiak” a német kultúra domináns befolyása alatt éltek, a jiddisnek egy erősen germanizált dialektusát beszélték, s ezt már a 19. sz. első felében elkezdték felváltani a némettel, a 19. sz. végétől pedig az oroszsal. A 19. sz. közepére anyagi kultúrájukban is bizonyos mértékig

elvesztették etnikai különállóságukat. Összességében a környező lakossággal való akkulturáció összehasonlíthatatlanul magasabb foka jellemezte őket, mint a litvakokat.

Észtország területén a zsidó lakosság megjelenését csak a 18. sz. első harmadától számíthatjuk. Ekkor Tartuban kurlandiak egy kisebb, 19 főt számláló csoportja telepedt.¹³ Az 1742-es ukázt követően azonban vissza kellett térniük a Rzeczn-Pospolita területére. Csak a 19. sz. elején sikerült néhány, a Kurlandi és Kovnói kormányzóságból érkezett családnak állandó letelepedési engedélyt kapnia Tallinnban és Tartuban. Ők az 1804-es „Szabályzat”, a zsidók néhány kategóriájára vonatkozó kedvezmény lehetőségével éltek. 1820-ban Tallinnban 36 zsidót számoltak; Észtország mai területén a 19. sz. első harmadában az összlétszámuk minden bizonnyal a 100 főt sem haladta meg. Az Észtországba irányuló betelepülési hullám a 40-es 50-es években erősödött meg. (1. 1. sz. tábl.).

1. sz. táblázat

Az észtsztori zsidók számának dinamikája és széttelepedésük (1835–1934)¹⁴

Megnevezés	évek						
	1835	1858	1881	1897	1913	1922	1934
összlétszám (ezer fő)	0,1	0,5	4,4	5,0	6,0*	4,4	4,4
ebből városlakó (%)	99,9	99,0	88,4	94,1	....	96,4	97,6
az alábbi városokban (ezer fő)							
Tallinn	0,0	0,4	1,2	1,2	...	1,9	2,2
Tartu	0,0	0,0	1,0	1,8	...	1,1	0,9
Valga	–	0,0	0,3	0,3	...	0,4	0,3
Pärnu	–	0,0	0,5	0,6	...	0,2	0,2
Narva	–	0,0	0,3	0,4	...	0,3	0,2
Voru	–	0,0	0,2	0,3	...	0,1	0,1
Viljandi	–	0,0	0,2	0,2	...	0,1	0,1
A zsidók arányszáma Észtország összlakosságához képest (%)	0,0	0,1	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4

* – becslés

A reformot követő időszakban a zsidóknak Észtországba való vándorlása tömegesebbé vált. Ehhez nagyban hozzájárult, hogy 1865-ben megengedték a zsidó iparosoknak – később ezt még néhány szociális csoportra, így pl. az obsitos katonákra is kiterjesztették –, hogy az „övezeten” kívül is letelepedhessenek. Miként korábban is, Észtországba most is zömmel a litván–belorusz kormányzóságokból és Kurlandból származó zsidó családok költöztek.

A 19. sz. végétől az Észtországba vándorló zsidók áradata észrevehetően csökkent. Ezt a „letelepedési övezeten” kívül élő zsidók elleni adminisztratív intézkedésekkel magyarázhatjuk. A 20. sz. elejétől a növekedés ütemének lassulásához a születések számának csökkenése is hozzájárult. 1897-ben az Esztlendi kormányzóság zsidó lakosságának természetes szaporulata 11,4% volt.¹⁵ 1913-ban Észtországban a zsidóság összlétszáma kb. 6 ezer fő volt. Ezek nagy többsége a városokba tömörült, ahol is egymáshoz közel élhetett. Így például Tallinnban az „Orosz piac” közelében.

A mai Lettország területén a zsidó telepések különböző kategóriáit sújtó társadalmi szelekció gyakorlata 1804-től előbb csak az északi körzetekre (Widzeme Rigával

együtt), ezek a Lettlandi kormányzósághoz tartoztak, majd 1829-től már a a Kurlandi kormányzóság területére is (Kurzeme és Zemgale) kiterjedt. Ez a megjelölt történeti-demográfiai körzetek és egész Lettország zsidósága számarányának dinamikájára is a legközvetlenebb módon kihatott (2. tábl.) Így a 19. sz. első harmadában a szomszédos litván és belorusz kormányzóságokból való immigráció következtében a kurlandi és latgaliani zsidók száma hirtelen megnőtt. 1835 után azonban ellenkező tendencia figyelhető meg. Ezt a helyi kormányzósági adminisztráció intézkedései váltották ki.¹⁶ Csak 1840-ben 346–353 kurlandi zsidó család (kb. 2,5 ezer ember) települt át Novorosszija zsidó földművelő kolóniáira.¹⁷

A reform utáni időszakban érte Kurlandot a zsidó betelepülők újabb hulláma. Ekkor váltak a zsidóság főbb lettországi vonzásközpontjaivá Riga és Daugavpils. Érdekes, hogy a 19. sz. végén és a 20. sz. elején az oroszországi zsidóságra olyannyira jellemző Amerikába és Nyugat-Európába vándorlás viszonylag enyhén érintette Lettországot; csak Kurlandban az 1880-as és 1890-es években és Latgáliában a 20. sz. elején volt érzékelhető ez a jelenség.

2. sz. táblázat

A lettországi zsidók számának dinamikája és széttelepedésük (1766–1935)¹⁸

Évek	Összlétszám (ezer fő)	ezen belül (%)		Letto. össztlakossá- gához (%)	A történeti-etnográfiai tájak szerinti meg- oszlás (Letto. össztlak. viszonyítva %-ban)			
		városok	ujezdek**		Latgale	Kurzeme Zemgale	Widzeme	Riga
1766	5,0*	34,0*	66,0*	0,9	70,0*	29,3*	–	0,7*
1797	13,3*	43,8*	56,2*	1,8	36,9*	60,0*	2,4	0,7*
1835	33,7	....	....	...	30,6	67,9	–	1,5
1858	39,2*	....	....	...	31,7	65,4*	0,7*	2,2*
1881	126,1	66,9	33,1	...	40,2	39,5	4,4	15,9
1897	141,0	70,3	29,7	7,4	45,5	35,7	3,1	15,7
1913	178,0*	....	....	7,0	45,0*	33,7*	2,8*	18,5*
1920	79,4	92,1	7,9	5,1	38,2	25,5	5,1	31,2
1925	95,7	92,4	7,6	5,2	33,2	23,6	2,0	41,2
1935	93,5	92,6	7,4	4,8	29,9	20,7	2,7	46,7

* -becslés; **-a steti-ekkel együtt

A jelentős bevándorláson kívül Lettország zsidóságának 19. sz. végi és 20. sz. eleji létszámnövekedésében jelentős szerepe volt a természetes szaporulatnak.¹⁹

3. sz. táblázat

**A Kurlandi kormányzóság lakosságának népmozgalma
(1861–1910)²⁰ ‰-ben)**

Évek	születések		halálozás		term. szaporodás	
	összlakosság	zsidók	összlakosság	zsidók	összlakosság	zsidók
1861–1865	32,6	45,6*	18,4	15,7*	14,2	29,9*
1866–1870	31,0	38,3	24,5	16,2	6,5	22,1
1881–1885	28,8	30,4	19,2	14,7	9,6	15,7
1896–1900	28,6	28,7	19,3	13,2	9,3	15,5
1906–1910	23,4	20,6	16,6	11,4	6,8	8,2

* 1863-as adatok

A fenti adatokra támaszkodva és a 18. sz. végi helyzet értékelését figyelembe véve feltételezhetjük, hogy a 19. sz. első felében a lettországi zsidóság természetes szaporodása évente kb. 20–25‰-et tett ki (kb. 50‰-es születési és 25–30‰-es halálozási mutató mellett).²¹ Lettország összlakosságát ebben az időszakban 5–10‰-es természetes szaporodási szint jellemezte (40–45‰-es születési és 35‰-es halálozási hányadossal).²²

A Kurlandi kormányzóság 1861–1910 közötti adatai (3. tábl.) érzékletesen mutatják a Lettországból a 19. sz. második felében lejátszódó demográfiai átmenet utolsó fázisát. Hozzá kell tenni, hogy egész Lettország 1897-es születési (30,8‰), és halálozási (20,6‰) mutatója valamivel meghaladta a Kurlandi kormányzóságét.²³ Számításaink szerint Lettország mai határain belül 1897-ben a születési index 31,4, a halálozási pedig 13,6‰ volt. A természetes szaporodás 17,8‰ lehetett. A helyi zsidó lakosság prokreációs magatartásában fellelhető regionális eltérések a 19. sz. 80-as éveinek elejére még érzékelhetőbbé váltak. Így pl. a „kurlandiak” születési koefficiense 30,4‰-et tett ki, Lettország egész zsidó lakosságáé viszont 41,3‰-et.²⁴ A demonstrált eltérések gyökerét a „kurlandiaknak” a „litvakokénál” összehasonlíthatatlanul erősebb akkulturációjában kereshetjük.

A 19. századi lettországi zsidóságban a születések számának csökkenését a házassági szokások megváltoztatása, nevezetesen a házasságú nők átlagos életkorának emelkedése involválta. 1899-ben a Kurlandi kormányzóságban a házasságú zsidó menyecskéknek csak 6,8%-a volt 20 évesnél fiatalabb (a 18. sz. végén több, mint 80%-uk). Ez a mutató ugyanakkor már a tradicionális családi életvitelt erősebben őrző litvakoknál is csak 16,7% volt (az adatok a Vityebszki kormányzóságból valók).

A 19. sz. Lettország zsidó lakossága számára az intenzív urbanizáció korszaka volt. (lásd a 2. tábl.) Ugyanakkor az ujezdekben a zsidó törzslakosság a városi típusú „stetl”-ekben koncentrált. Ennek következtében a szorosan vett falusi lakosok számaránya 1797-től 1897-ig több, mint öt és félszer kisebb lett, 56,3%-ról 10,4%-ra süllyedt. A lettországi zsidók urbanizációja már a 18. sz. végén megindult. Ennek nem csak társadalmi és gazdasági okai voltak, de közrejátszott benne a hatalomnak az a szándéka is, hogy a zsidó lakosságot városokba és stetl-ekbe zsúfolja. (Latgáliában még az erőszakos betelepítés útján is, különösen 1780 és 1827 között). A 19. sz. utolsó negyedében ezt a folyamatot segítették az 1882-es „Ideiglenes szabályok”, amelyek meg-

tiltották, hogy a „letelepedési övezetben” a zsidók a városokon és stetl-eken kívül bárhol is letelepedjenek. Ennek következtében 1897-re Kurzeme és Zemgale egész városi lakosságának kb. 22%-át tették ki a zsidók, Latgáliában ez a mutató elérte az 50%-ot is.

4. sz. táblázat

Lettország városainak zsidó lakossága (1797–1897)

Városok	zsidók száma (ezer fő) és az összlakossághoz visz. aránya (%)									
	1797	1835	1858	1881	1897	1797	1835	1858	1881	1897
Daugavpils	1,5*	3,6**	...	20,7	32,4	85,7	36,5	...	41,7	46,3
Riga	0,1	0,5	0,9	20,1	22,2	0,7	1,5	2,2	15,9	15,6
Liepaja	0,0	1,3	1,3	6,7	9,5	1,0	12,7	13,3	22,5	14,7
Resekne	1,1*	0,9*	...	6,6	6,5	91,7	66,2	...	72,3	54,0
Jelgawa	1,3	5,0	4,8	6,3	5,9	16,3	19,5	21,3	22,1	16,7
Jaunelgawa	-	1,3	1,9	4,1	3,3	-	25,5	63,3	70,9	62,9
Ludza	1,1*	0,7**	...	2,4	2,8	68,8	28,9	...	44,1	54,5
Bauska	-	2,7	1,4	3,6	2,7	-	44,3	66,6	59,4	41,9
Tukums	-	2,4	1,4	2,9	2,6	-	31,5	46,6	46,5	33,9
Kuldīga	0,1	2,3	1,5	2,7	2,5	...	25,0	20,9	33,6	26,2
Jekabpils	-	2,6	2,6	2,3	2,1	-	27,3	51,5	40,9	35,9
Ventspils	-	0,5	0,7	1,4	1,3	-	17,9	15,5	24,0	18,4
Ajzpute	0,4	2,1	1,6	1,5	1,2	...	37,5	59,3	39,4	35,0
Piltene	0,0	1,2	0,7	0,7	0,6	...	36,4	63,6	53,0	41,7
Grobinja	-	0,5	0,7	0,7	0,4	-	33,3	42,9	41,3	24,9

* - 1787-es adatok; ** - 1847-es adatok

1897-re Lettország zsidóságának 45,5%-a olyan településeken összpontosult, ahol ő alkotta a lakosság többségét. Figyelembe véve azt, hogy Lettország más városaiban és stetl-eiben a zsidók, szokás szerint egy helyre tömörültek, zárt közösségekben, külön negyedekben és kerületekben éltek, ezt a településmódot „etnikai szigetnek” tekinthetjük. Minden valószínűség szerint éppen ennek az etnikai sziget jellegű településrendnek és a hitközségi elkülönültségnek tudható be, hogy a 19. sz. folyamán Lettország zsidó lakosságát viszonylag gyenge asszimiláció jellemezte.

Az I. világháború, az azt követő német megszállás, majd a polgárháború, ill. Lettország és Észtország függetlenné válása a közvetlen demográfiai hatásokon kívül (mint a születések számának csökkenése, a halálozási ráta emelkedése, a normális életkor- és nembeli megoszlás rendjének felbomlása) jelentős mértékű népességcserével és emigrációval is járt. Lettország összlakossága például 1913 és 1920 között 2,5 millióról 1,6 millióra, Észtorszáé ugyanebben a periódusban 1,2 millióról 1,1 millióra csökkent. A helyi zsidóság lélekszámának csökkenése még jelentősebb volt. Észtországban kb. egynegyedével (6 ezerről 4,6 ezerre), Lettországban pedig több, mint a felével (178 ezerrel 79,4 ezerre) fogyatkozott meg a zsidó lakosság. Lettországban ez döntő mértékben az 1915-ös tavaszi deportáció következménye volt, amikor 40 ezer kurlandi zsidót szállítottak Oroszország belső körzeteibe.²⁵ A huszas évek elején csak kb. 12300 ember tért vissza Lettországba és kb. 200-an Észtországba.

A 20-as évek végének és a 30-as évek elejének gazdasági válsága újra észrevehető emigrációs hullámot indukált. A kivándorlás következtében Lettország zsidósága 1925

és 1934 között 6200 lélekkel, míg Észtorszáé 1922 és 1933 között több, mint 200 fővel csökkent. A gazdasági válság a demográfiai folyamatokra is negatív hatást gyakorolt. Tovább csökkent a születések száma és nőtt a halálozásoké.

5. sz. táblázat

Lettország népmozgalma az 1920-as, 1930-as években (%o)²⁶

Évek	születések		halálozás		term. szaporodás	
	összslakosság	zsidók	összslakosság	zsidók	összslakosság	zsidók
1925—1929	21,5	17,0	15,2	11,1	6,3	5,9
1930—1934	19,0	14,2	14,1	11,7	4,9	2,5
1935—1939	18,0	13,4	14,0	12,5	4,0	0,9

Észtországban 1920 és 1934 között a zsidóság átlagos születési mutatója 12,2%o volt, a halálozási pedig 10,4%o. A természetes szaporodás tehát mindössze 1,8%o volt.²⁷ Egész Észtországra vonatkozóan ezek a mutatók a következőképpen alakultak: 18,1%o, 16,1%o és 2,0%o.²⁸

A két háború közötti időszakban Lettország és Észtország zsidóságát is többé-kevésbé ugyanazok a demográfiai tendenciák jellemezték, mint az összslakosságot, azzal a különbséggel, hogy mind a születések, mind a halálozások száma alacsonyabb volt. Az 1930-as években az erős „előregedés” eredményeként megkezdődött a halálozási ráta folyamatos emelkedése, ami végeredményben a gyakorlatban a természetes szaporodás megtorpanásához, majd a zsidóság számának stagnálásához vezetett. Ugyanekkor indult meg a „litvakok” és a „balti zsidók” születési mutatói közötti különbségek kiegyenlítő-dése is.

A 20. sz. 20-as 30-as éveiben a helyi zsidó lakosság egyre inkább az adminisztratív és a főbb gazdasági és kulturális centrumokban, Rigában és Tallinnban koncentráldott. Rigában a zsidók száma 1925 és 1935 között 39,5 ezer főről 43,7 ezerre nőtt. Lettország más városaiban viszont éppen ellenkezőleg, csökkent: Daugavpilsben 1925 és 1935 között 12,7 ezerről 11,4 ezerre, Liepajában 9,9 ezerről 7,4 ezerre, Rerekneben 3,9 ezerről 3,3 ezerre.

A fővárosokban való koncentráldással párhuzamosan intenzíven folyt a letelepedés diszperzzá válása. Rigában pl. a 30-as évek végére lényegében megszűnt a „Moszkvai Vorstadt” körzetének az a kompakt jellege, ami az egész 19. századot és a 20. sz. elejét is jellemezte.

A diszperzítás növekedése és az egyre erősödő szekularizáció fokozta az asszimilációs tendenciákat, és többek között a 19. században vagy a 20. sz. elején még csak elvétve jelentkező vegyes házasságokhoz vezetett. Lettországban 1936–1940 között más nemzeti-ségűvel a zsidó férfiak 2,1%-a, a nők 1,5%-a kötött házasságot. Észtországban pedig 1932 és 1935 között a férfiak 14,6%-a, a nők 6,7%-a lépett vegyes házasságra.²⁹ Az igen alacsony népszaporulatot, a mégoly jelentéktelen asszimilációt és az emigrációt is (1935 és 1939 között kb. 2 ezer fő) figyelembe véve, Lettország zsidó lakosságának számát a II. világháború előtt 92,0 ezer főre becsülhetjük. Ugyanekkor Észtországban kb. 4,3 ezer zsidó élt.

A Lett SZSZK náci megszállásának időszakában 100 ezer polgári lakos, ezek közül 85 ezer zsidó pusztult el.³⁰ Észtországban a 60 ezer polgári áldozat között 1–1,5 ezer zsidó volt. A hitleristák és kollaboránsaik tehát Lettország zsidó lakosságának több, mint 92 %-át, Észtország zsidóságának pedig kb. 1/3-át pusztították el. Egy tört hányaduknak sikerült túlélni a gettókat és a koncentrációs táborokat, másoknak a Szovjetunió keleti körzeteiben sikerült megmenekülniük. Őket részben 1941 júniusának közepén telepítették ki, részben evakuálták. S bár a háborút követő első években, az életben maradt zsidók többsége visszatért Lettországba és Észtországba, ezen köztársaságok mai zsidó lakosságát döntő többségben a Szovjetunió más körzeteiből bevándoroltak alkotják.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a mai Lettország és Észtország zsidó lakossága részben Litvánia és Belorusszia szomszédos körzeteiből bevándoroltakból, részben a németországi emigránsokból alakult ki. A 16–19. sz. történelmi fejlődésének sajátosságai ezen belül is két etnográfiai csoportot különítettek el: a „litvakokat” Latgáliában és a „balti zsidókat” Lettország és Észtország fennmaradó területein. A megtelepedés geográfiaját és jellegét, a migráció irányát és intenzitását egészen az I. világháborúig döntően zsidó lakosságnak az adott adminisztratív politikai egységen belüli sajátos jogi státusa határozta meg. Népesedésük dinamikája a 19. sz. 20-as éveinek végéig Lettországban, a 19. sz. 80-as éveinek elejéig Észtországban elsősorban a bevándorlás intenzitásától függött. A főszerepet a későbbiekben a természetes szaporodás játszotta, de egyes időszakokban a migráció újra döntő tényezővé vált.

A 19. sz. közepéig a helyi zsidó lakosság népességreprodukcióját a hagyományos demográfiai modell jellemezte. A 19. sz. második felében játszódik le a modern típushoz vezető igen hirtelen átmenet, de a „litvakok” esetében, azok társadalmi-gazdasági és etnokulturális sajátosságainak köszönhetően az átmenet csak évtizedekkel később kezdődött el és fejeződött be. A Baltikum e részének zsidóságánál – a környező lakossághoz képest – a demográfiai átmenet jóval később kezdődött, de sokkal intenzívebben játszódik is le. A vizsgált időszakban az asszimiláció hatása minimális volt, amit az ismert vallási-hitközségi elkülönülés és a specifikus, etnikai sziget jellegű településmód magyaráz.

JEGYZETEK

1. Allgemeine Zeitung des Judentums, 1857, 1. 8. *Genss, N.*: Zur Geschichte der Juden in Eesti. Tartu, 1933, 9.
2. *Bove, M.*: Prakim be'tholdoth yahaduth Latvia (1561–1918). 1965. 32.
3. *Wunderbar, R. J.*: Geschichte der Juden in der Provinz Liv-und Kurland. Mittau, 1853. 20.
4. *Wunderbar*: Id. m. 17.
5. A lengyelországi 1766-os zsidóösszeírás alapján Latgáliában 3 ezer zsidó élt. *Korobkov, H.*: Sztatisztika evrejszkogo naszelenija Pol'si i Litvü vo vtoroj polovine XVIII veka. – *Evrejszkaja Sztarina*, 1911, 4. 556. Ezek az adatok azonban a reálisnál kb. 20%-kal kevesebbet mutatnak. *Mahler, R.*: Yidn in amolikn Poiln in licht fun zifern. Warsaw, 1958.
6. Becslésünk az adókvetés adataira támaszkodik. *Geszszén, Ju.*: Evrei v Roszszii. Szanktpeterburg, (SzPb) 1906, 380–384.
7. *Geszszén, Ju.*: Isztorija evrejszkogo naroda v Roszszii I. Leningrad, 1925, 61.
8. *Weinryb, B. D.*: The Jews of Poland. A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800. Philadelphia, 1982, 320.
9. *Plakans, A.–Halpern J.*: An Historical Perspective on Eighteenth Century Jewish Family Households in Eastern Europe. In: *Modern Jewish Fertility*. Leiden, 1981, 18–32.

10. *Palli, H.*: Voszproizvodszto naszelenija Észtonii v XVII–XIX vv. In: *Bracsnoszt', rozszdaemoszt', szmertnoszt' v Roszszii i SzSzSZR.* Moszkva, 1977, 222.
11. *Váhre, S.*: Rahvastiku likumisest Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. *Ajaloo järskudel radadel.* Tallin, 1966, 82.
12. Latgalia, amelyet a Polocki kormányzósághoz csatoltak (1802-től Vityebszki) az „övezethez” került. Kurlandiába 1828-ig szabad volt a zsidóknak a bevándorlás, de később csak azok őrizhették meg a helybenmaradás jogát, akik felkerültek az V. revízió (1797) jegyzékeire.
13. *Buchholtz, A.*: Geschichte der Juden in Riga. Riga, 1899, 51.
14. A számítás a következő művek alapján: *Gurin, S.*: Di statistik fun yidisher bafelkerung in Estonie. Tallin, 1936, 21. *Véjmarn, F.*: Lifljandszkaja gubernija. Materialü dlja geografii i sztatistiki Roszszijzskoj imperii. SzPb, 1864, 27.: Pervaja vszeobscsaja perepisz' naszelenija Roszszijzskoj imperiji 1897 g. t. 25. 3., t. 49, 3. Szbornik sztatisticeszkizh szvedenij po Lifljandszkaj gubernii. Riga, 1886, 17. *Palli, H.*: Id. m. 224, 228. *Pullat, R. N.*: Gorodszkoje naszelenie Észtonii sz konca XVIII v. do 1940. Tallin: Eesti raamat, 1976. 22.
15. Dvizsenie naszelenija v Evropejszkaj Roszszii za 1897 g. SzPb., 1900, 15.
16. Ukaz Pravitel'sztvujuscsego Senata ot 24 maja 1829 g. o szredsztvah k umen'seniju csiszla evreev v Kurljandii i Észtljandii. – Zsurnal Minisztersztva Vnutrennih gel. 1830, kn. I.
17. *Borovoj, Sz. Ja.*: Evrejszkaja zemledel'cseszskaja kolonizacija v sztaraj Roszszii. Moszkva, 1928, 155.
18. *R.*: Baltijszkie ocserki. – Nedel'naja hronika Voszhoda, (SzPb.) 1884, 52, 720. *Keppen, P. I.*: Ob étnograficeszkaj karte Evropejszkaj Roszszii. SzPb., 1852, 33. *Miljutin, B.*: Hozjajaszvennoe usztrojstvo i szosztojanije evrejszkizh obcsesztv v Roszszii. – ZsMVD, 1850, csasz't 29, 245, 428–429.; Sztatisticeszkie tablicü Roszszizskoj imperii, SzPb., 1863, 225.; *Véjmarn, F.*: Id. m. 274.; Kurljandszkaja gubernija. Szvod sztatisticeszkizh dannüh. I., Mitava, 1888, 53.; Szbornik sztatisticeszkizh szvedenij po Lifljandszkaj gubernii, 17.; *Alenicün, V.*: Evrejszkoje naszelenie i zemlevladienie v jugo-zapadnih gubernijah Evropejszkaj Roszszii. Szerija 3, vüp. 2. SzPb., 1884, 7.; Pervaja Vszeobscsaja perepisz' ... t. 5. tetrad' 3. 92., t. 19, 85., t. 21, 88–89.; *Mezgailiz, P.–Zvidrinš.*: Padomju Latvijasz iedzivotaji. Riga, 1973, 16.; *Brambe, R.*: Rigasz iedzivotaji feodalizma perioda beigasz. (Riga, 1982, 130–131.; *Andri, M.*: Yidn in Latvie (historish-statistishe sakhaklen). – Ufboi, (Riga) 1940, 1. 68. ill. az 5, 6, 7-es jegyzetben említett munkák.
19. Az Orosz Birodalom zsidóságának népmozgalmára vonatkozó adatok csak 1835-től állnak a rendelkezésünkre, de a 20. század elejéig elég megbízhatatlanok, ez szükségessé tette egy speciális korrekció elvégzését, a Sz. A. Novoszelszkij által javasolt módszer alapján. *Binstok, V. I.–Novoszelszkij, Sz. A.*: Materialü po esztesztennomu dvizseniju evrejszkogo naszelenija v Evropejszkaj Roszszii za 40 let (1867–1906 gg.). Peterburg, 1915.
20. A számítás a következő művek alapján készült: Kurljandszkaja gubernija. Szvod sztatisticeszkizh dannüh... 108, 189. *Binstok–Novoszelszkij*: Id. m. 12. *Rasin, A. G.*: Naszelenie Roszszii za 100 let. Moszkva, 1956, 167–168., 187–188.
21. Nem feledkezhetünk meg a külső eredetű halálzási okok időszakos felmerüléséről sem, pl. az 1848-as pestisjárványról.
22. *Zvidrinš, P. P.*: Uroven' rozszdaemoszti i szmertnoszti v Latvii v period do Szovetszkaj vlaszti (1840–1940 gg.). – Ucsenüe zapiski Latvijzskogo univertziteta. (Riga) t. 177. 1973, 48–56.
23. Narodnoe hozjajszto Latvijzskaj SzSzR v 1980 g. Riga, 1981, 23.
24. *Andri, M.*: Id. m. 63.
25. Iz „Csernoj knigi” Roszszijzskogo evrejsztva. – Evrejszkaja Sztarina, (Peterburg) 10, 1918, 240.
26. *Andri, M.*: Id. m. 26, 65.
27. *Gurin, S.*: Id. m. 17.
28. *Laas, K.*: Rahvastiku protsessidest Eestis. Tallin, 1978, 86.
29. Eesti Arvudes 1920–1935. Tallin, 1937, 42.
30. *Zarins, V.*: Terroriszticeszskaja dejatel'nost' fasziztszkizh okkupacinnüh organov na territorii Latvii (1941–1945 gg.). – Ucsenüe zapiski Latvijzskogo univertziteta. (Riga) t. 159, 1972, 108.

(Fordította: Siklós Péter)